

İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalçılık Söylemi

*The Discourse Of Political Unity And Nationalizm
From The Empire To The Republic*

Himmet HÜLÜR¹ - Gürsoy AKÇA^{**}

ÖZET

Uluslaşma yönelimli kapitalist dünya düzeni kendine özgü entelektüel oluşumları da yaratır. Bu düzenin bir parçası olan Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde, kültürel, siyasi ve ekonomik süreçler ulusçu akımların gelişmesini desteklemiştir. Batılı kültürler ve dillerle yakın ilişkilerin ve ticari etkinliklerin artması, buralardaki düşünce akımlarının yayılmasının önünü açmıştır. Verili koşullar içinde çöküşe yaklaşan Osmanlı sistemi içinden tekrar bir siyasi bütünlük yaratma çabaları din ve milliyet farklılıklarının neden olacağı güçlükleri dikkate almak zorundaydı. Batılı güçlerle mücadele ederek modernleşmenin en önemli adımı, İmparatorluğun yıkıntıları arasından modern bağımsız bir ulus-devletin inşa edilmesidir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren modernleşme öncelikle, bir korunma isteği, sömürgeleşme ve bağımsız kalma çabasının bir aracı olmuştur. Bu anlamda, Cumhuriyet daha önceden başlayan modernleşme sürecinin, sömürgeci güçlerden bağımsız bir ulus yaratılarak, doruğa ulaşmasıdır. Atatürk'ün öncülüğünde gelişen Türk ulusçuluğunun sahip olduğu orijinal anlam ve misyon öncelikle bu bağımsızlık düşüncesinde temellenmektedir. Çağdaş uygarlık düzeyi kendi başına nihai amaç değildir, nihai amaç bağımsız bir ulusun ve onun özgür bireylerinin varolmasıdır.

ANAHTAR KELİMELELER

Osmanlı, Siyasi Bütünlük Söylemi, Ulusalçılık, Türk Milliyetçiliği, Bağımsızlık

ABSTRACT

The capitalist world order shaped by the trend of nationalization also created its peculiar intellectual formations. In the late period of the Ottoman Empire that had become a part of this order, cultural, political and economic processes supported the development of nationalist movements. The increase of close contacts with Western cultures and languages and the increase of commercial activities had opened the way for the spread of Western ideological movements. The attempts to recreate a political unity within the collapsing Ottoman system

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Konya Sağlık Yüksek Okulu Öğretim Üyesi.

had to consider the difficulties given way by religious and national differences. The most important step of modernization in a condition of struggle with Western powers is the construction of a modern independent state from within the ruins of the empire. Since the beginning of the nineteenth century, modernization has been primarily an instrument of the will of self-protection, an attempt of not being colonized, of being independent. In this sense, the Republic is the culmination of the modernization process through creating an independent nation from the colonialist powers. The original meaning and mission of the Turkish nationalism led by Atatürk is primarily based on this thought of independence. The level of contemporary civilization is not the ultimate goal in itself; the ultimate goal is the existence of an independent nation and its free individuals.

•

KEY WORDS

Ottoman, The discourse of Political Unity, Nationalism, Turkish Nationalism, Independence.

Osmanlıda III. Selim döneminden itibaren hız kazanan siyasal ve teknolojik merkezileşme, daha önce Avrupa’da kapitalist yeni dünya düzeninin bir parçası olarak ortaya çıkan ulus-devlet yapısının Avrupa’nın çok da uzağında olmayan bir coğrafyada yansıma bulmasından ibaretti. Ulus devlet, önceden gevşek bir bağla devletin tebaası konumunda bulunan insanların yavaş yavaş vatandaşlık sıkı bağıyla kuşatılması süreciydi. Daha önce görece “baş-boş” olan tebaa, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin hukukla ve kurallarla düzenlendiği bir ilişkinin “vatandaşı” haline gelmekteydi. Avrupa’nın bu yeni ulus olgusu çok uluslu Osmanlı sistemini derinden etkilemiş, bu sürecin sarsıntı ve çalkantıları yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca devam etmiştir. Aslında, Osmanlı sisteminin onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren, Batıdaki teknolojik ve ekonomik gelişmelerin sonuçlarıyla ve Batıyla ilişkileriyle sürekli olarak nasıl başedeceği önem kazanmıştı. Bu bağlamda en önemli sorunlardan biri farklı milliyet ve din bağlarına sahip toplulukların dünya kapitalist düzeninin öncü güçleri olan Batılı devletlerin nüfuzları altına girmeleri tehlikesi ve buna karşın çoğulcu yapının korunmasıyla ilgiliydi. III. Selim döneminden itibaren hız kazanan merkezileşme doğrultusundaki değişmelere, sanayileşme ve beraberinde getirdiği eğitimin yaygınlaşması ve şehirleşme süreçleri eşlik etmiştir.

İmparatorluğa cemaatler vasıtasıyla bağlanan klasik Osmanlı tebaasının endüstrileşme ve beraberinde getirdiği süreçlerden etkilenecek vatandaşa dönüşmesi eğilimi Osmanlı sisteminin bütünlüğü açısından bir tehdit oluşturmaktaydı. Çünkü sanayileşmeyle birlikte Avrupa’dan yayılan yeni akım ortak toprak, soy ve gelecek bilincini körüklemişti. Daha özel olarak, baskı teknolojilerinin gelişmesi her şeyden daha fazla dil ile bütünlüğünü kazanan bir ulus fikrini yükseltmekteydi. Ancak, Osmanlıda siyasal sistemin belirlenmesinde, bu süreçlerin yanında, asıl rolü yeni teknolojisini vasıtasıyla askeri alanda üstünlüğü elde eden emperyalist güçlerin yayılcı emelleri ve bu emellere karşı imparatorluğun tavrı ve tepkisi oynamıştır. Batılı devletlerin yayılcı tekno-askeri ve ekonomik gücü karşısında İmparatorluğun gücünü ve bütünlüğünü korumak için, gerçekleştirilen yenilikler İmparatorluğun çözülmesinin önüne geçememiştir. Çözölmeye karşı İslam veya Osmanlılık çerçevesinde İmparatorluğun bütünlüğünü sürdürme çabaları ise daha baştan yükselen ulusçuluk akımları nedeniyle başarısız kalacaktı. Bütün bu hareketlenmelerin arasından, görece gecikmeli olsa da yeni akımın ruhuna uyan Türk ulusçuluğu kapitalist dünyanın yeni bir aktörü olarak doğmuştur. Bu gecikmenin nedeni, Türklerin dini inanç

ve örflerinin İmparatorluğun temel karakteristiğini oluşturmasının yanında, Lewis (1996: 328-330) ve Kushner'in (1998: 9) belirttikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi dilin Türkçe olması ve Türkçe bilmenin Osmanlı bürokrasisine girmenin bir ön şartı olmasıyla Türkçenin devletin Türklük niteliğini taşımasıydı (Kushner 1998: 9, Lewis 1996: 328-330). Kısaca Türkçülük söylemi, İmparatorluğun çözülmesinin kaçınılmaz hale gelmesi sonucunda etkinliğini artırmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde milliyetçilik söylemi milli farklılık imgesini daha çok kültürel öğeler ve dil üzerinde durarak ortaya koymuştur. Türkçülük bilimsel ve tarihsel araştırmalara dayalı ortaya çıkan "kültürel bir yönelme" biçimini almaktaydı (Mardin 1983: 202) Bu açıdan Gökalp (2001: 68-69), dinsel toplulukların ayrışması ile şehirleşmenin, işbölümünün, okulun, edebiyat ve gazetenin dinsel toplulukları ortaya çıkardığını vurgular. Ona göre, bu topluluklardaki dinsel temeldeki farklılık bilinci dinsel ve siyasal egemenliğe karşı ulusal direnmeye dönüşmüştür. Yine Akçura'ya (1998: 19-37) göre, milliyet düşüncesinin bir toplumda yer edinmeye başlamasıyla o toplumda milli kültüre ait olayların önem kazanarak milli dilin bağımsızlığı ve gelişmesinin önü açılır. Bu açıdan dil incelemeleri dinsel kuralların saptanması ile sınırlı kalmayıp, dilin ve toplumun kökenleri ve yaşam biçimini yansıtır.

Türkçülük söylemi, Türk kimlik ve kültürünün tarihsel geçmişi ile ilgilidir. Buna göre, bir dil ve kültür etrafında bütünleşmiş Orta Asyalı toplulukların "Türk" adıyla ifadesine ilk olarak eski Çin kaynaklarında rastlanmış, daha sonraları Arap ve Bizans kaynaklarında bu Orta Asyalı topluluklar aynı şekilde adlandırılmıştır. Bu ad Türk boylarının ortak dinsel ve kültürel unsurlarının ifadesi olması bağlamında genel kimliklerini ifade eder. Ayrıca, Göktürk Hakanlığı döneminde bu ad siyasal bir kimliğin ifadesi olmuştur (Kösoğlu 1996: 98-100). Tarihsel ilgi genelleşmiş analizlerle desteklenir. Bu çerçevede örneğin Kafesoğlu'na (1999: 240-252) göre, "Türk milletinin tarihi gelişmesinde, ... Türk dili, Türk'ün kavmi meziyetleri ve ırki seciyesi, İslamiyet, tarih şuuru, Türk düşünce tarzı ve Dünya görüşü" farklı derecelerde olmak üzere belirleyici olmuştur.. Bu dinamiklerin etkileşimleri Türk milli kültürünü doğurduğu için, ona göre, Türk milliyetçiliği bir kültür milliyetçiliğidir.

Osmanlıda modernleşme içsel bir dinamiğin veya talebin sonucu olarak değil, dışsal zorlamaların bir sonucu olarak, İmparatorluğun kendi bütünlüğünü koruma amacıyla sürdürülmüştür. Ancak, modernleşme yönündeki yenilikler uzun süreçte Osmanlı-Türk siyasal ve toplumsal tarihinin önemli bir kazanımı haline gelmiştir. Batılı güçler ve kültürlerle uzun bir geçmişi olan karşı-

laşmalar, hem Batılı güçlerle mücadele etmenin hem de Batıdan gelen modernleşmenin eşzamanlı olarak sürdürülmesinde yardımcı olmuştur. Batılı güçlerle mücadele ederek modernleşmenin şüphesiz en önemli adımı, İmparatorluğun yıkıntıları arasından modern bağımsız bir ulus-devletin inşa edilmesidir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren modernleşme öncelikle, bir korunma isteği, sömürgeleşmeme ve bağımsız kalma çabasının bir aracı olmuştur. Bu anlamda, Cumhuriyet daha önceden başlayan modernleşme sürecinin, sömürgeci güçlerden bağımsız bir ulus yaratılarak, doruğa ulaşmasıdır. Atatürk'ün öncülüğünde gelişen Türk ulusçuluğunun sahip olduğu orijinal anlam ve misyon öncelikle bu bağımsızlık düşüncesinde temellenmektedir. Çağdaş uygarlık düzeyi kendi başına nihai amaç değildir, nihai amaç bağımsız bir ulusun ve onun özgür bireylerinin varolmasıdır.

Siyasal Bütünlüğün Modern Avrupalı Biçimi: Ulus

Avrupa'nın siyasi tarihinde ulusçu düşünce ve oluşumlar kapitalist ve endüstriyel dönüşüm temelinde geçerlilik kazanmıştır. Kapitalist dünya düzeninin işlevsel bir parçası olan ulus devlet, Avrupa'da teknik ve ekonomik devrimin yaşanması sonucunda ortaya çıkmış ve endüstriyel kapitalizmin yayılma seyrine bağlı olarak dünyanın diğer ülkelerine yayılma eğilimi göstermiştir. Kapitalist dünya sistemine entegre olma sürecinde ulus devlet, ekonomik ve siyasi işbölümüne bağlı olarak kendi egemenlik coğrafyasında üretim, mobilizasyon ve denetimin aracıdır. Kültür, iç içe geçmiş bu siyasi ve ekonomik yapının mantığına uygun anlamlar ve değerler üretme biçimi olmuştur. Wallerstein'ın (1998: 127) ifadesiyle, kültürel süreç bir güç merkezince düzenlenerek ve sınırlandırılarak "anarşi" oluşumu engellenmiştir. Modern dünya sisteminde kültürel merkezkaç eğilimini sınırlandıran güç sistemi ulus-devlet olmuştur.

Ulusçu düşünce, halkı siyasi bağlamda etken vatandaş konumuna yükselten kültürel içeriği sağlar ve bu anlamda o "devlet toprakları üzerinde yaşayanlara, hukuksal ve siyasi yollarla yeni bir bilinç, yani birbirine ait olma bilincini kazandıran bir düşüncedir". Ulus bilinci, "ortak köken, dil ve tarih anlayışı etrafında" kristalleşerek "yönetilenleri tek bir siyasi kamunun vatandaşlarına – birbirine karşı sorumluluk duyabilen üyelere- dönüştürür" (Habermas 2002: 19-21). Ulusalılık, "bir toprağa, ortak dile, ideallere, değerlere ve geleneklere bağlanma duygusu"nu ve "bir grubun onu diğerlerinden 'farklı' kılan semboller (bayrak, belirli bir şarkı, bir müzik parçası veya tasarım) ile özdeşleşmesi"ni kapsar (Guibernau 1997: 88). Ulusların oluşumunu "doğal" ve "modern" görüşlerden farklı bir yaklaşımla açıklayan Guibernau'ya (1997: 94-98) göre, ulus-

laşmada insanların dışsal özdeşleşme nesneleriyle duygusal bağlılık ilişkilerinin dinamik yapısı belirleyici olmuştur. Akrabalık bağlılığı sonraki dönemlerin daha karmaşık toplumsal sadakat ve özdeşleşmelerine öncülük etmiştir. Ortaçağın toprağa bağlı topluluklarının ticaretin gelişmesi, pazarların oluşumu ve savaş dinamikleriyle etkinliğini genişletme eğilimi, diğer topluluklardan farklılaşma bilincinin gelişimine neden olmuştur ki bu ulusun belirginleşmesidir. Tarihsel koşullar, oluşan ulusların hepsine ortak bir siyasal örgütlenme olanağı sunmuştur. Yani uluslardan yalnızca bir kısmı ulus-devlet olarak varlıklarını sürdürürebilmişlerdir.

Hukuksal ve siyasal anlamda ulus, “belirli coğrafi sınırlar içinde yaşayan, bir resmi dili olan, müşterek kanunları bulunan insanların meydana getirdiği birliktir”. Bu tanımda siyasal bağımsızlığın ulusun varlığının belirleyici niteliği olduğuna dikkat çeken Kafesoğlu’na göre (1999: 200-201), sosyolojik olarak ulus, “topluluk bütünüünün tamamlılık ve ahengini sağlayan, orijinal müesseselerini yaratan ve yaşatan duygu ve kültür birliğinin kaynağı milli kültür unsurları bakımından, fertleri arasında iştirak bulunan bir sosyal birliktir”. Bu tanımlamada dil, tarih, düşünce ve ahlak gibi manevi değerler bilincinde oluşan bir ortaklık vurgulanmaktadır. Ancak, devlet söz konusu birliğin ve ortaklığın cisimleşmiş bir temsilidir ve ulusun kültürel ve siyasal varlığına işaret eder. Bu bağlamda, Foucault (2002: 230) “bir ulusu belirleyen onun eskiliği, atalarıyla, geçmişle olan ilişkisi [değil]; başka bir şeyle, devletle olan ilişkisi” olduğunu ifade etmiştir.

Onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa’da matbaacılığın yaygınlaşmasıyla kilise destekli Latince’nin evrensellik iddiası karşısında ulusal diller büyük gelişmeler gösterdi. Bu gelişmeler din adamları, egemen sınıf ve entelektüellerin halk ile etkileşimlerini artırarak dil/kültür ortak zemininde özdeşleşmelerine hizmet etti. Koşut olarak, Fransız Devriminden sonra eğitimin kontrolünün kiliseden devlete geçmesi ve devletin, ihtiyaçlarına uygun olarak eğitimi ulusal bazda tek dilde örgütsel temelde yaygınlaştırması ulusal bilincin oluşumunda ve gelişiminde önemli işlev görmüştür (Guibernau 1997: 120-126). Ulus-devlet toplumdaki güç ilişkilerini yeniden yapılandıran dinamiklere bağlı olarak onsekizinci yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu dinamikler: “Toprak birimlerinin bürokratik mutlakiyetçi devletlerce konsolide edilmesi, hudutların sınırlara dönüştürülmesi, burjuvazinin yükselişi, yöneticilerin yeni rolü ve özellikle aydınlanma düşüncesinin (belirleyici olarak ‘halk egemenliği’ düşüncesinin yayılmasıyla ortaya çıkan büyük birimlerin oluşumu ve bunların bir devlet

yönetimi altındaki kültürel ulusun üyelerini yalnızca yer yer birleştirmeyi başarması" dır (Guibernau 1997: 105-106).

Modern ulusalcılık Avrupa'da doğup gelişmesine rağmen, onaltıncı yüzyıla kadar Avrupa'da ikisi de ulusalcı nitelikte olmayan evrenselci ve yöreci kimliksel tanımlama eğilimleri egemendi. Bunlardan ilki Hıristiyanlık, imparatorluk yapılanması ve Latince ekseninde şekillenirken; ikincisi, küçük yerleşim yerlerinde ve şehirlerde yerel kiliseye, feodal beye, şehre, loncaya ve katedrale bağlılık odaklı gelişen vatanseverlik şeklinde belirginleşiyordu (Hayes 1995: 51). Modern çağlarla birlikte Avrupa'da entelektüel alanda evrenselci eğilimin terk edilerek ulusal kültürlerin gelişiminin vurgulanması, koşut olarak Latince'nin egemenliğinin sarsılarak yerli bir edebiyat doğması, feodal/şehir devletlerinden monarşik nitelikli ulusal devlet örgütlenmelerine geçilmesi, ekonominin yerel ve lonca niteliklerinden sıyrılarak tarım, sanayi ve ticaret alanlarında ulusal nitelikler temelinde yeniden yapılandırılması ve dinsel alanda ulusal kiliselerin gelişmesi Avrupa'da modern ulusalcı bilinçlenmenin önemli dinamikleri olmuştur (Hayes 1995: 53-68). Ulusalcılık, birbirinden farklılıklar gösteren yerel kimlikleri ortak bir zeminde buluşturarak, bu farklılıkların bütünlük adına ikinci plana itilişini beraberinde getirmiştir.

Ulusçuluk, sanayileşmenin türdeşleşmeyi zorunlu kılmasından doğmuştur. "Modern sanayi devleti[nin] ancak hareketli, okuryazar, standart bir kültüre sahip, birbirinin yerini tutabilecek insanlar" tarafından işler kılınabiliyor olması türdeşliği nesnel toplumsal bir zorunluluk haline getirmiş ve bu zorunluluk ulusçuluk şeklinde belirlemiştir (Gellner 1992: 89). Emeğin işbölümü, yönetimin denetlenmesi ve kültürel düzenlemede Avrupa'da ortaya çıkan devrimler ulus oluşumunda belirleyici olmuştur. Bunlardan ilki feodal ekonomik ilişkilerden kapitalist ekonomik ilişkilere geçiş sürecindeki keskin kırılmayı temsil eder ve daha sonraki aşamalarda devletin ekonomik kaynaklar ve ilişkiler üzerinde belirleyici olduğu döneme zemin teşkil eder. Devlet etkisi, özellikle iletişim imkanlarının geliştirilmesiyle ekonomik elitler ve merkezler arasında sağlanan etkileşim sonucunda bölgesel bağlılıkları aşan yeni bir sınıf oluşturulmasında kendini göstermiştir. Ekonomik alandaki bu gelişmeye koşut ve onunla ilintili şekilde askeri alanda giderek aratan profesyonelleşme, teritoryal siyasi egemenliği pekiştirmekle kalmamış bu siyasal örgütlenmeye uygun yüksek eğitimli bürokratik personelin varlığını da zorunluluk haline getirmiştir ki bu da uzmanlığın öncelendiği bürokratik-merkezi devletin yükselişi demektir. Bu devlet yapılanması toplumda var olan feodal kırıntıların bir monarşiye dönüşmesini önlemek adına burjuva sınıfının ve bir entelijansiyanın gelişimini soyluluk

aleyhine olarak desteklemiştir. Eğitim ve kültür alanlarında gerçekleştirilen devrimle kilise otoritesini yansıtan kavramsal aygıt yerini devlet merkezli kavramsallaşmaya bırakmış, eşitler temelinde oluşturulan kültürel topluluk ile teritoryanın uyumu sağlanmaya çalışılmıştır. Kültürel standardizasyon çabasında matbaa, farklı toplumsal bütünlükler üzerinde merkezi devletin yönetsel söyleminin egemen kılınması ve bu yolla varsayımsal bir bütünlüğün gerçeğe dönüşmesinde önemli işleve sahip olmuştur (Smith 2002: 172-177). Bu süreçte milli bir dil oluşturmak için lehçelerden biri temelinde standardizasyona gidilmiştir, bu nedenle “milli diller, hemen hemen daima yarı-yapay kurgular”dır (Hobsbawm 1993: 73). Anderson’un (1991: 44-45) ifade ettiği gibi, “baskı-dilleri ulusal bilincin temellerini oluşturmuştur”. Gazete, kitap ve diğer basılı araçlar ortak bir bütünlük algısının gelişmesinde temel rolü oynamıştır.

Her ulus, eşit vatandaşlık temelinde şekillenen ideolojik bir bütünselliğe, “teritoryal olarak merkezileşmiş, siyasallaşmış, yasal ve ekonomik olarak birleşmiş” olma niteliklerine ihtiyaç duyduğu kadar ortak köken, soy ve vatan mitlerine de ihtiyaç duyar. Bu anlamda ulus, etniklik ile eşit vatandaşlık yaklaşımlarının kesişme noktasında bulunur. Aslında bu nitelikler birbirlerinin karşıtları olmayıp “kamusal ve özel, siyasal ve kültürel” şeklinde belirtilebilecek farklı alanlarda varlık gösterirler. Bu bakımdan aralarında şiddetli sorunların olmaması beklenir (Smith 2002: 194-198). Ulusal varlığın sürekliliği, bir süreç olarak içsel devinimlerle kendini yeniden üretebilmeye, yeniden üretilebilirlik niteliğine sahip etnik bir öze (tarihsel geçmiş), etnik bürokratik siyasal bir yapılanmaya, tarihsel ve duygusal niteliklerle bağlanan bir “anavatan”a ve mitsel nitelikli kahramanlara ve çağlara gereksinim duyar (Smith 2002: 270-272). Bu açıdan bir ulusun kendini yeniden üretmesi müzik, mimari, edebiyat, folklor vs. araçlarla olur. Geleneksel dönemde kanbağı, toplumsal yapıların ve rollerin belirleniminde önemli bir işleve sahipken, sanayileşmeyle birlikte, işin doğasının ve siyasal meşruiyetin ekonomik gelişmişliğin edinilmesi temelinde belirlenmesine bağlı olarak işlevsel değerini yitirmiştir. Sanayi toplumlarında toplumsal konumların “yeterlik” ölçütünde belirlenmesi ve işin yapısındaki değişimin örgün eğitim sisteminde verilen yüksek bir kültürü gerektirmesi insanların kimliksel tanımlanmasında daha geniş bir çerçeveyi zorunlu kılmıştır (Gellner 1998: 72). Sanayi toplumunun merkezîyetçiliği, beraberinde eğitimin de merkezi bir bilinç ve kimliği yeniden üretme biçimi olarak araçsallaştırılmasını getirmiştir. Eğitim, ulusal mal ve hizmet üretiminde “başarı” ve “yeterlilik” niteliklerini geliştirerek doğrudan katkısının yanında, ulusun kimlik ekonomisini özellikle kökenler ve bütünlük söylemini yeniden üreterek ve çoğaltarak pekiştirir.

Osmanlıda Siyasal Bütünlük Söylemleri

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte genel olarak baskı teknolojileri, daha özeldir gazete ve kitap ortak bir ulus bilincinin yaratılmasında belirleyici araçlar olmuştur. Bir anlamda, birliktelik bilinci bu araçların taşıdığı ortak kelimeler vasıtasıyla oluşmuştur. Yaratılan ortak dil etrafındaki okurlar kitlesi ortak kimlik imgesinin taşıyıcıları haline gelmiştir. Bütün bu süreçte belirleyici olan kelimelerin ve ortak imgenin üretim ve yayım olanağını sağlayan teknolojik altyapıdır. Endüstriyel teknoloji kendine uygun siyasal yapının kültür düzeyinde karşılıklarını da üreterek genelleşmiş kimlik biçimlerinin yolunu açmıştır. Teknik olanakların gelişmesinin yanında, ulusalcı söylem ve düşüncenin yaratılmasında önemli bir rolü de doğrudan milliyet konusu ile ilgili literatür oynamıştır. Bu bağlamda, Aydın'ın (2000: 86-91) belirttiği gibi, Türkçülük ve Pan-Türkçülüğün gelişimine oryantalist yazının önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle, Osmanlı aydınları arasında ondokuzuncu yüzyılda Türk dil ve tarihine duyulan yoğun ilgide, etnik temele dayanan milliyetçiliğin dönemin temel toplumsal dinamiği olması ve Türklük ve Türklüğün Orta Asya kökenine ait geniş bir oryantalist literatürün oluşması belirleyici olmuştur (Aydın 1999: 104-105). Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında eski Türk tarihi ve medeniyetine dair Avrupa'daki araştırmalar, Rusya'daki Türkoloji çalışmaları ve bu çalışmaların etkisiyle Rusya Türklerinde ve Tatarlarındaki kimliksel uyanış, Avrupa'daki sürgün Türkler ile Türkiye'de sürgün bulunan Avrupalıların ve Avrupa'daki ulusalcı düşünceden etkilenen Osmanlı Hıristiyan tebaasının etkisiyle Türk dili, tarihi ve medeniyetine ilgi artmış ve Türk Milleti düşüncesi öncelikle entelektüel alana sonra da farklı toplum katmanlarına yaygınlaşmış, Türk ve Türkiye kavramlarının Cumhuriyete ad olmasıyla somut bir nitelik kazanmıştır (Lewis 1996: 2-3, 342-350). Siyasal anlamda Türk ulusu oluşturulması düşüncesi Osmanlı dahil Türk devletlerinin hiçbirinde var olmamıştır. Yirminci yüzyılın başlarında artan Osmanlı-Alman ilişkilerine koşut olarak bir kısım genç Türk aydını Almanca bilgilerini artırmış ve Alman dili ve tarihi üzerine Almanların yaptıkları araştırmaları inceleme imkanına sahip olmuş, bu araştırmalar, gençler arasında bilimsel zeminde bir Türk ulusu arzusunu doğurmuştur (Akçura 1995: 23).

Yeni dünya konjonktürünün Osmanlı toplumunda tetiklediği milliyetçi hareketlerin İmparatorluk sisteminin Batılı reformlarla kendini korumaya sevk etmiş, ancak bu koşullarda siyasal bütünlüğün bir biçimi olmayı sürdürmesi neredeyse olanaksızlaşmıştır. Milliyetçi kimlik uyanışlarının hukuksal yeniliklerle de önüne geçilemeyince, farklı milliyetler arasında birbirleriyle aynı devlet

sisteminin parçası olarak varlıklarını sürdüremeyecekleri gerilimler ortaya çıkmış ve parçalanma büsbütün kaçınılmaz olmuştur. Bu çerçevede milliyetçilik, emperyalizmin hem önemli bir dinamiği hem de sonucu olmuştur (Hayes 1995:139-145). Rönesans, reform hareketleri ve bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin ardından Avrupa’da ortaya çıkan merkezi devletlerin yayılmacı emelleri ve çabaları sonucunda Osmanlı devletinin uğradığı büyük toprak kayıpları, gayrimüslimler üzerinden yürüttükleri ayrılıkçı propaganda Osmanlı, İslam ve Türk milli kimliğini canlandırmıştır (Sarıay 1994: 31). Batı Avrupa’da ulus-devlet ve ulusalcılık ideolojisi yükselen kapitalizm ile birlikte burjuvazinin ulusal pazar yaratma girişiminin sonucu iken, “Doğu’da genişleyen Dünya kapitalizminin kendi dışına yansıttığı çelişkilerin bir dayatması biçimini alarak, genellikle dar aydın hareketlerinin ürünü olmuştur” (Aydın 2000: 239). Bu bağlamda, Türkçülük akımının söylemsel formülasyonunda “uluslararası aydın”ın bir belirleyiciliği olmasına karşın, bu söylemin halk kitlelerine yayılması aşamasında daha farklı bir mekanizma işlemiştir. Çetinkaya’nın (2003: 93-102) vurguladığı gibi, Türk ulusalcılığının kitlelerde yaygınlık kazanmasında ve Türklüğün toplumsal ve politik mobilizasyonunda teoriden çok olaylar üzerinde düşünen, milliyetçiliğin teorisyenlerine göre halka daha yakın olan ve ağırlıklı olarak basın/yayın organlarında temsil edilen “orta katman aydınlar” etkili olmuştur.

Osmanlı’nın son döneminde Türk milliyetçiliğinin gelişmesini kamçılayan en önemli nedenler arasında ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki ve yirminci yüzyılın başlarındaki savaşlar, göçler ve azınlık isyanlarıdır. İlk olarak, Doğu Sorunu etrafında çıkan savaşlar ve bu savaşların sosyo-politik sonuçları, Batı ticaret ilişkilerinin azınlıklar merkezli yeniden yapılandırılması, reformların sosyal ve politik nitelikleri, dil, tarih ve edebiyat düşüncesindeki değişim ile siyasal amaçlı örgütlenmeler Türk milliyetçiliğinin dinamikleri olmuştur (Göçek 2003: 65-76). İkinci olarak, Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devleti kaybettiği topraklardan, özellikle Balkan, Kırım ve Kafkaslardan büyük göçler almıştır. Bu göçlerle gelenler, Osmanlı toplumunun dışarıda yaşayan Türk ve Müslümanların varlığından ve Hıristiyanların bu toplumlara yaptıkları zulümlerden haberdar olmalarını sağlayarak İslam ve Türklük bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Özellikle eğitim seviyesi yüksek göçmenler Rusya karşıtlığı ve anayurt özlemi temelinde bu kimlik uyanışın yaygınlaşmasında önemli işleve sahip olmuşlardır (Sarıay 1994: 31-33; Karpas 2006: 205-206). Üçüncüsü, Arnavutluk isyanı ve Balkan savaşları, Gökalp’in farklı ulusal bağlılıkların ortak vatan sevgisi etrafında bütünleşmeyi imkansızlaştıracağı, dolayısıyla bir devletin varlığının devamının ancak bir ulusa dayanmakla mümkün olacağı düşüncesinin nedeniydi. Bu bağlamda Gökalp, bütün çok uluslu imparatorluk-

lar gibi Osmanlı Devletinin çöküşünü engellenemez görmüştür (Heyd 1979: 85-86). Çöküşün kaçınılmazlığı sonucunda Türk ulusal kimliği söylemi, yok olma endişesine dayalı bir tepki olarak ortaya çıkmaktaydı (Akçam 2003: 56, 60). Bu tepkisellik ve korunma isteği Türk ulusalcılığının temel bir karakteri olarak ulus-devletin kuruluşundan sonra da kendisini sürdürecekti. Yeni Cumhuriyetin İstiklal Marşı'nın "korkma" ile başlaması ve marşın bütününde hakim bir tema olması korunma isteğinin ne kadar belirleyici olduğunu göstermektedir.

Osmanlı modernleşmesinin oluşturmaya çalıştığı rasyonel-bürokratik yapılanma ve bu yapılanmaya koşut olarak ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında beliren ulaşım, iletişim (özellikle gazetecilik) ve şehirleşme alanlarındaki gelişmeler, farklı kökenlerden insanların şehirlere özgü davranış örüntüleri içinde birlikte yaşamalarına neden olmuş ve ulusal Türklerin sosyal alanda ulusal bütünleşmesinin ilk biçimleri olmuştur. Yine 1850 sonrasında oluşmaya başlayan Müslüman-orta sınıf bu bütünleşme zeminini pekiştirmiştir (Karpas 2006: 57-60; 201-202). Ancak, azınlıkların ekonomik alandaki küçümsemeyecek etkinlikleri vardı. Osmanlı azınlıkları arasında ulusçu uyanışın daha hızlı gelişmesini Gökalp, azınlıkların Türklerden farklı olarak ulusal ideallerin taşıyıcısı güçlü bir orta sınıfa sahip olmalarına bağlar (Heyd 1979: 124) ve geleneksel Türk üst sınıflarının ticaret ve sanayi uğraşısından uzak olma eğilimini eleştirir ve tüccar, sanayici, esnaf ve meslek sahiplerinin ekonomik yaşamdaki önemlerini vurgular. Güçlü bir Türk orta sınıfının oluşturulmasının gerekliliğine işaret eder (Heyd 1979: 193). Ticaret ve sanayi ile görece ilgisizliklerine karşın Türkler Osmanlı ordusunun en önemli parçasıydılar. Osmanlı ordusundaki modernleştirme çabaları çerçevesinde yürütülen her milletin orduya alımı projesinin gayrimüslim ve Müslüman çevrelerden gelen muhalefete bağlı olarak genel anlamda başarısız olması ve Türkler dışındaki Müslüman unsurların ağırlıklı olarak yerleştikleri "Başkent, Girit, Üsküdar (Arnavutluk vilayeti), Toros dağlarındaki bazı bölgeler, Kilikya, Kürt bölgeleri ve Suriye, Irak ve Bosna'daki bazı kabileler) bazı yerlerin halklarının askerlik yükümlülüğünden muaf olmaları askerliğin Türklere özgü bir yükümlülük haline getirmiştir. Bu durum Türklerin Osmanlı topraklarıyla daha fazla özdeşleşmelerine neden olmuş, Avrupalı danışmanlar ve Avrupa pozitif bilim anlayışıyla iletişim halinde olan subay kadrolarının ağırlıklı olarak Türklerden oluşması bu sürece olumlu katkı sağlamıştır. Yine eğitim ağının yaygınlaşması Müslümanlardan oluşan ve Türkçe konuşan alt ve orta toplumsal tabakalardan gelenlerin modern/milliyetçi aydınların destekçisi konumuyla bürokraside yer edinmesine neden olmuştur (Karpas 2006 198-200). Ancak, Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı modernleşmesinin en önemli ajanı olan ordu yönetici ideoloji ve değerlerin taşıyıcı-

cısı olmuştur. Yanıkdağ'ın (2004: 99) ortaya koyduğu gibi, hakim ideoloji orduya alınan eğitimsiz kişilere aşılarmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, eğitim vasıtasıyla Tanzimat reformcuları Osmanlıcılığı, II. Abdulhamit İslamcılığı ve Genç Türkler ulusalcılığı güçlendirmeyi amaçlamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluğun yaşadığı sarsıntılar ve Batı Avrupa ile artan ilişkiler sonucunda uyanmaya başlayan milliyetçi akımlar arasında Türk milliyetçiliği de yerini almaktaydı. Ancak başlangıçta Türk milliyetçiliğini Osmanlı ve İslam bağlarından ayrı düşünmek hiç de kolay değildi. Namık Kemal öncülüğündeki Genç Osmanlılar, Osmanlı-Müslüman kültürü temelinde geliştirdikleri devlete bağlılık anlayışıyla Türk milliyetçiliğine zemin hazırlamışlardır (Karpas 2006: 66; 203-205). Genç Osmanlılar Türklüğü ırksal veya irredantist bir zeminde anlamaktan çok Osmanlılık ve İslamlık içinde yoğrulmuş olarak düşünmekteydi. Bu nedenle Namık Kemal, Osmanlı egemenliği dışında kalan Türkleri, Müslümanlara zarar veren Tatarlar olarak tanımlayıp olumsuzlar (Berkes 2002: 285). Türklüğün Osmanlı ve İslam bağlarından ayrı formüle edilmesi, İmparatorluğu öncelikle dışarıdan etkileyen bir dizi gelişmeye eşlik edecekti.

İttihat ve terakki yönetimi, Osmanlı'da ulus söyleminin en güçlü yansıma bulduğu ve bir çeşit ulus-devlet yapılanmasının siyasal bir bütünlük aracı olarak ilk defa kendini gösterdiği dönem olarak görülebilir. Bu dönemde Türklük devlet yapılanmasının temel bir ögesi haline gelirken, yabancılarla ilişkilerde egemenlik ilkesinden hareket edilmiştir. Babıali, 1908-14 arasında yabancılara ayrıcalık sağlayan özel yasaların uygulanmasına engel olmak, yönetsel ve diplomatik girişimlerle "kapitülasyonlar rejimini" etkisizleştirmek için yoğun çabalar göstermiş, bu girişimler, her defasında çıkarlarından ödün vermek istemeyen büyük devletlere takılarak engellenmişti. Savaşın büyük devletlerin Osmanlıya istediklerini kabul ettirebilme gücünü yıpratmasını iyi değerlendiren İttihat ve Terakki yönetimi, reformların önündeki en önemli engel olan kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırarak devlet egemenliğini yeniden kurmuş ve toplumun köklü değişimini sağlayacak reformlarla ulus-devlet yapılanmasına zemin hazırlamıştır (Ahmad 1995: 63-64). Diğer taraftan, Türklerin ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlamda İmparatorluğun en geri kalmış kesimi olmaları İttihat ve Terakki'nin Türkleştirmeye dayalı ulusalcı politikaları önündeki en büyük zorluk olmuştur (Karpas 2004: 273).

İttihat ve Terakkinin Batı Avrupa'daki ideolojik gelişmelerden etkilenmeleri yalnızca ulusçu hareketi Osmanlıya daha güçlü bir biçimde taşımaları ile sınırlı değildi, aynı zamanda Avrupa'daki yeni siyasal sistemin felsefi temellerini

oluşturan pozitivist bir bakış açısını da savunmaktaydılar. Pozitivizmin düzen ve ilerleme vurgusunu adına taşıyan İttihat ve Terakki önderleri ayrılıkçı Ermeni komiteleri ve diğer ihtilalci örgütlerin başarısını “organizasyon, disiplin ve kimliklerini belirtecek bir ideolojik odak noktasının varlığı” gibi madde dışı ama bilim kökenli toplumsal şekillenişe ait dinamiklere dayandırmışlardı. Bu nedenle 1906 sonrasında İttihat ve Terakki’de Şakir-Nazım grubunun belirleyiciliğinde askeri örgütler, parti örgütlenmesi ve ideolojik bağlamda Türkçülük önem kazanmıştır (Mardin 1997: 99-100).

Ümmetçilik ve milliyetçilik Türkdöğün’a (2005: 22-23, 73-79, 104-106) göre, toplumların farklı gelişme aşamalarına karşılık gelir ve birbiriyle çelişen değil, birbirlerini güçlendiren dinamiklere sahiptir. O, toplumsal ve ekonomik gelişme sonucunda, dinsel bağlılıklar sürdürülürken (ümmetçiliğe ait dinamikler dışlanmaksızın), ümmet içinde düşünsel ve duygusal ortaklık vasıtasıyla “kendi egemen grubuna yönelme şuuru”nun (milliyetçilik) ortaya çıktığını iddia eder. Ancak ona göre, coğrafi, düşünsel, etnik hatta inanç farklılıkları içinde bulunan İslam dünyasını bütünleştirmede dinsel dayanışma biçimi yetersiz kalmıştır, bu nedenle ümmet dayanışmasının sağlıklı bir milletleşme sürecinden geçmiş, güçlü millet/devlet yapıları aracılığıyla korunması gerekir. Türkdöğün (2005: 159), millete aidiyet şuuru olan milliyetçiliğin, Türklerin ümmetten millete dönüşümleri sürecinde kendilerini savunma ve yeni bir kimlik edinme dinamiklerini sağladığı kanaatinde. Ona göre, Osmanlı’nın son döneminde milliyetçilik/Türkçülük akımı ortaya çıkmamış olsaydı bir Batı dili altında toplanmış Müslüman cemaatler olacaktık ki bu yok oluşumuz demektir. Bugünkü toplumlar arasındaki farkları azaltan küreselleşme süreçlerini Türkdöğün’ın bu yaklaşımı içinden anlayabilmek oldukça zordur.

Türkler, ondokuzuncu yüzyıla kadar kimliksel bağlamda kendilerini öncelikle İslam aidiyetiyle tanımlıyorlardı. Osmanlı hanedanı ve devlete bağlılıkları dinsel bağlılıklarından sonra gelirken, etnik ve kültürel anlamda Türklük bilinci söz konusu değildi. II. Murat zamanında Türklük bilincinin gelişmesi adına Raşid el Din’in kitabı gibi Türklerin ilk tarihlerine ait eserlerin çevrilmesi, eski Türk efsane, gelenek, hikaye ve şecerelerine dair bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, İstanbul’un fethinden sonra imparatorluk bilincinin öncelenmesiyle Türk köken arayışının önemini yitirmesi ve Şii Safevi devletinin güçlenmesine koşut olarak Osmanlı’nın doğu ile tarihi, etnik ve kültürel ilişkilerinin kesilmesi, ayrıca bu dönemde Hıristiyan ve sapık mezheplerle mücadelenin yoğunlaşması, oluşum halindeki Türklük bilincinin İslamlık bilinci içinde tekrar kaybolması sonucunu doğurmuştur (Lewis 1996: 327-331). Osmanlıda kimliksel

uyanişın başlamasından önce Türklerin kendilerini İslamla özdeşleştirmeleri, imparatorluğun geniş ve kozmopolit yapısının Osmanlı yönetici ve aydınlarını, milliyetçiliği kolaylıkla anlayamayacak kadar çoğulcu ve evrenselci ideolojilere yatkın kılması ve imparatorluğun devamı temel amaç olduğundan kurucu ve yönetici konumda bulunan Türklerin dağılma sürecini hızlandırır endişesiyle ulusal kimliklerinden çok kozmopolit kimlikleri seslendirmeleri, Türk ulusal kimliğinin oluşumunu geciktirmiştir (Akçam 2003: 54).

Türklük veya Osmanlılıktan birine karar vermek hiç de kolay değildi. Üstelik, İslam her ikisinin ortak paydası iken, Türkler Osmanlı bütünü zedeleyecek bir tavırdan uzak durmaya çabalıyordu. Ancak dünyanın kapitalist düzende Avrupa'dan yayılan ulusalcı akımları durdurmak veya zayıflatmak mümkün görünmüyordu. Lewis'in ifade ettiği gibi, "Osmanlı Türkü için, bütün ilk İslam anayurtlarını kapsayan imparatorluk, İslamiyetin ta kendisi idi. ... imparatorluğun toprakları 'memalik-i İslam', hükümdarı 'İslam Padişahı', orduları 'asakir-i İslam', dini başkanı 'Şeyhülislam' olarak adlandırılır; onun halkı kendini her şeyden önce Müslüman sayardı" (Lewis 1996: 13). Ümmet yapılanmasının etkisi ve devletin kurucu ve yönetici unsuru olmaları gibi dinamiklerin etkisiyle Türkler, milliyetçilik düşüncesine başlangıçta uzak durmuşlar devletin devamlılığı düşüncesine sahip çıkmışlardır (Sarıay 1994: 21). Gökalp'in ifadesiyle, "[d]evlet, var olan bir millet (nation de fait)'in, milliyet duygusu ise, var edilmesi istenen milletin (nation de volonte) özü demektir". Türkler sezgisel bir davranış temelinde, "bir mefkure için bir varlığı tehlikeye düşürmekten" çekinmişler ve bu nedenle, Türk düşünürleri, "Türklük yok, Osmanlılık var" demişlerdir. Gökalp (1997: 9-11), Türklerin milliyeti "var olan millet" (devlet) şeklinde anlamalarının sosyal ve ekonomik varlıklarını tehlikeye soktuğunu düşünür. O (Gökalp 1997: 76-80), Osmanlı'nın, milliyet düşüncesini, kendisine verdiği zarar bağlamı içinde değerlendirdiğini ve onun ontolojik dinamiklere dayanan toplumsal gücünü kavrayamadığını, bu nedenle yüzyılın toplumlarının yapısal belirleyicisi olan bu gücün Osmanlı ve İslamlık adına değerlendirilemediğini dile getirir.

Bütün imparatorluklar gibi Osmanlı'nın da yıkılması kaçınılmazdı. Bu durum imparatorlukların toplum değil toplulukların birlikteliğine dayanmasından kaynaklanmaktadır. Her topluluk uyrukluktan kurtulup kültürel ve siyasal bağımsızlığını kazanma dinamiklerine sahiptir. Avrupa bu beş yüz yıldır toplulukların topluma dönüşmesi sürecini yaşamaktadır (Gökalp 2001: 37, 43). Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğunun da tamamında bir kültürün davranış kalıplarının işlediği toplum olan millete dönüşmesi kaçınılmazdı.

Akçura, Marx'ın sınıf mücadelesi temelinde fakat ondan farklılaşan devrimci bir toplumsal program ortaya koymuştur (Akçura 1998: 14). Bu program biri siyasal alana diğeri ekonomik ve toplumsal alana yönelik birbirini tamamlayıcı nitelikte iki reçete sunuyordu: Ulus çağına uymayan çok dinli ve uluslu yapının terk edilerek kültürel ve coğrafi bağlamda Asya'ya dönülüp Türklüğe baş olunması ve askeri-tarımsal yapının terk edilerek devletin ulusal burjuvazi temelinde oturtulması (Georgeon 1996:135-136). Böylece feodal yapılardan kurulmuş modern ve demokratik bir devlet mümkün olabilecekti.

Akçura'ya göre (1995: 37-38) Osmanlı'nın son döneminde beliren Türkçülük, temelde, Müslüman Türklerin dinsel bağlarının soy bağı ile pekiştirilmesi, Türkler dışındaki Müslümanlar ve Türk olmamakla birlikte milli bilinçleri gelişmemiş olanların Türklüğü özümseyip benimsemeleri düşüncelerine dayanıyordu ve dönemin Osmanlısının dış politikasında uygulanabilirliği iç siyaset şartlarında uygulanabilirliğinden daha kolaydı. Dinin toplumsal/siyasal önemini yitirip, şahsi ve vicdani boyuta indirildiği, toplumsal bütünlüklerin ırk merkezli olarak geliştiği ve dinlerin siyasal/toplumsal etkinliklerini ancak ırklarla birleşerek sürdürebilecekleri evrensel sürece dikkat çeken Akçura, bazı milliyetlerde dinin bir faktör olarak görüldüğüne işaretle Türklük birliğinde İslam'ın konumunu şu ifadelerle belirtir: "İslam, Türklük ittihadında şu hizmeti ifa edebilmek için, son zamanlarda Hıristiyanlıkta olduğu gibi, içinde milliyetlerin tahaddüsünü kabul edecek vechile tahavvül eylemelidir. Bu tahavvül ise hemen hemen mecburidir de" (Akçura 1995: 38).

İslam'ın ideolojik belirleyiciliğinde şekillenen Osmanlı toplum yapılanmasında farklı dinsel gruplar (millet) sultanın otoritesi altında hiyerarşik olarak sıralanmışlardı. Devlet, vergi ve bazı adli durumlar dışında bu gruplara doğrudan müdahale etmezdi. Özellikle bireysel kimliğin oluşumu, yani ideolojik/kültürel belirlenim devlet müdahalesinden bağımsız olup, cemaatlerin içsel bir sorundu. Bu anlamda Osmanlı tebaasının -ulus-devletlerin yurttaşlarından farklı olarak- düşünsel/kültürel gelişimi yani sosyalleşmesi devletin aynileştirici ya da benzeştirici müdahalelerinden bağımsız ve kendi içinde de farklılıklar gösteren toplumsal dinamiklerce şekillendirilmişti. Gelişen toplumsal şartların belirleyiciliğinde ulus-devlet yapılanmasına geçilmiş ve merkezi devlet otoritesi denetiminde bulunan sosyalleştirici araçlarla toplumsal bütünlüğü sağlama amacıyla ortak kültürel değerler üretilmeye çalışılmıştır. Geleneksel dinamiklerin çoklu kimlik karakterinden farklı olarak bu süreç ortak bir amaç doğrultusunda bütünleştirici olmuştur (Aydın 2000: 77-78). Bu bütünleştiricilik, temelde, ulus-devletin bağımsızlığını sürdürebilmek için endüstriyel ve eko-

nomik gelişme amacı gütmekten ve bu doğrultuda bütün toplumsal grupların mobilizasyonunu sağlamaya çalışmasından kaynaklanmıştır. Cumhuriyet ile birlikte Osmanlı döneminde başlayan ve daha çok devlet kurumlarının modernleşmesini kapsayan reformlar sürdürülmüş ancak bu kez bağımsız bir devlet ve toplum olmanın ön koşulu olan teknolojik ve ekonomik gelişme için gerekli olan toplumsal modernleşme de amaçlanmış ve bu nedenle kültürel düzeyde eskisiyle karşılaştırılamayacak reformlar yapılmıştır.

Osmanlıda milliyetçilik akımlarının yükselmesinden itibaren sonuçları açısından bakıldığında Osmanlılık ve Türkçülük biri diğerine karşı hareket etmiştir. Bir taraftan, diğer milliyetlerden farklı olarak Türklerin İmparatorluğa sadık kalma çabası onların uluslaşma ideolojisinin ortaya çıkıp gelişmesini geciktirirken, diğer taraftan Türk ulusalcılığının gelişmesi çok-uluslu yapının terk edilmesini beraberinde getirmekteydi. Bu zihinsel karmaşanın hakim olduğu bir ortamda Osmanlı Türkleri yine de tercihlerini İmparatorluktan yana kullanmaktalardı. Ancak emperyalist devletlerin baskıları ve içerideki koşullarda bulunduğu yansımalar Osmanlı'nın çok-uluslu düzenini ve Türk ulusalcılığını zorunlu hale getirmişti. Onsekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlıda egemenlik kurmak isteyen dünya düzenine karşı, İmparatorluğun fetih düzeni ancak yirminci yüzyıla kadar direnebilmiş, dünya sistemine entegrasyon için gerekli olan ekonomik ve siyasal mobilizasyonun ancak yeni bir siyasal bütünleşmeyle mümkün olduğu ortaya çıkmıştı. Bu süreç içinde muhtemel gelişmelerden biri emperyalist güçlerin doğrudan sömürgesi haline gelmekti. Emperyalizmin yayılmacı ve sömürgeci çabalarına karşı direnişin ve bağımsız kalabilmenin tek yolu emperyalistlerin yayılmalarının olanaklarını sağlayan bilim ve teknolojiye ve ekonomik düzene sahip olmaktan geçmekteydi. Cumhuriyete ve devrimlerine bu gerekliliği kavramış seçkinler öncülük etmiştir.

Bağımsızlık Odaklı Kemalist Söylem

Kuruluş felsefesi kurtuluş ve bağımsızlık temaları üzerinde odaklanan yeni Cumhuriyetin başarısı, Osmanlıda başlayan modernleşmeci reformları toplumsal ve kültürel alanı kapsayacak biçimde genişletmesine bağlıydı. Osmanlıda modernleşmeci reformların daha çok üstyapıyla sınırlı kalması, kültür düzeyinde geleneksel anlam ve değer kalıplarında ekonomik ve siyasal gelişmenin gerektirdiği dönüşümün ortaya çıkmaması demektir. Emperyalist yayılmacılığın nüfuzu altına girmemek yani bağımsız kalabilmek için teknolojik ve ekonomik alanda gelişmek, bunun için de geleneksel kültürel değerlerin dönüşmesi gerekliydi. Kendiliğinden değişmeyen geleneksel kültürel kalıplar ancak yetkeci bir modernleştiricilikle dönüşebilirdi. Bu nedenle, Cumhuriyet ekonomik ve tekno-

lojik gelişmeyi sağlayacak dünya görüşünün toplum üyeleri arasında yaygınlaşabilmesini üstten gelen devrimlerle hedeflemiştir. Kısaca bağımsızlık ve kalkınma geleneksel kültürün ve bu kültürün ilişkili olduğu kimlik biçiminin yeniden biçimlenmesine ve böylece ortak amaçlar doğrultusunda yaygın bir mobilizasyona bağlıydı.

Ayrılıkçı ulusal akımlara kapılan İmparatorluk topraklarının Anadolu'ya çekilmesi Pan-Türkçü düşünceye ivme kazandırmıştı. Kemalist ulusçuluk bu düşünceden etkilenmiş olmasına karşın, Pan-Türkçülüğü reddedip ulus kavrayışını Anadolu ile sınırlandırmıştır (Özdoğan 2002: 67). Kemalist siyasal bütünlük söylemi, etnik farklılıkları ortak değerler ve amaçlar etrafında birleşerek bağımsız bir ulus oluşmasını ve sürdürülmesini amaçlar. Kemalist ulusçuluk, etnik esasa dayanmayan bir tanım olan Türklük ve toprak bütünlüğünü kapsayan ulus anlayışının bir sentezidir. Etnik yaklaşım laik bir temel sunması bağlamında vazgeçilmez iken, toprak birliği pan-Türkçü hayallerden kurtulup misak-ı milli sınırlarında ve Cumhuriyet siyasal zemininde kalkınmacı politika için gerekli görülmüştür (Özdoğan 2002: 81-83). Cumhuriyet pan-Türkçü ideolojinin yanında pan-İslamist ideolojiyi de dışlamış ve Türkiye toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan Türk milleti temelleri üzerine kurulmuştur (Lewis 1996: 350-358). Pan-Türkçülüğün dışlanması, Özellikle dış politikanın sosyal ve siyasal gerçeklik üzerine oluşturulmasıyla ilgilidir. Bu dönemde "irredentist" bir dış politika, Rusya ile yapılan anlaşmalara ve Batı ile geliştirilmeye çalışılan ilişkilere aykırıydı (Özdoğan 2003: 398). Ülke içindeki yabancılarla ilişkili tutum da bu sosyal ve siyasal gerçeklik politikasına uygun olarak belirlenmiştir. Bu anlamda örneğin yabancılar, Osmanlı sisteminde edindikleri sosyal, ekonomik ve toplumsal konumlarını cumhuriyetin ilk on yılında özellikle ekonomik alanda korumuşlardır. Bu dönemdeki millileştirme hareketinden yabancı şirketler çok az etkilenmişlerdir (Tunçay 1999: 201-209).

İdeolojik anlamda Kemalist milliyetçilik 1920'li yıllarda irredantizme ve İslamiyet'e karşı olumsuz bir tavır geliştirmiş olmakla birlikte, Türk ulusal kültürünün temel dinamikleri olarak Türk tarihine ve diline yapılan vurguda Orta Asya'da kurulan medeniyet refere edilmiş, yine ulusun oluşturulmasında İslam Dini'nin güçlü dinamiği gözden kaçırılmayarak, özellikle 1920'li ve 30'lu yıllar boyunca Türkiye'ye yapılan göçler ve bu göçlerle ilgili anlaşmalarda İslam dini Türkiye'ye kabulün temel belirleyici unsuru olmuştur (Çağaptay 2002: 218-225). 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kemalizm, Türk ulusunu kapsamı gittikçe belirginleşen teritoryal, dinsel ve etno-dinsel temelde üç tanımlamaya tabi tutmaktaydı. Bunlardan ilki açısından Türkiye'de yaşayan herkes Türk kabul edilirken, ikin-

cisiyle, Osmanlı millet sisteminin mirasından kaynaklanan nedenlerle Müslüman unsurların Türklüğü kabul ediliyordu. Etno-dinsel tanımlamada ise, ülke insanı ilkin Türk etnik kökeninden gelenler şeklinde, ikinci olarak ise gayri Türk Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde hiyerarşik bir sınıflamaya tabi tutuluyordu. Bu yapılanma aynı zamanda merkeze yakınlığı da belirleyen etnik dinsel ve territorial bölgeleri oluşturmaktaydı (Çağaptay 2002: 237-238). Emperyalist güçlerin yayılcılıklarını sürdürdükleri bir dönemde, Kemalizmin toprak, din ve milliyetin üçünü de bir arada buluşturma çabası rahat bir sonca ulaşmayı beklemedi. “Bir devlet kurmak kolay, bir millet yapmak güç, bir anane yaratmak imkansız ...” (Baltacıoğlu 1943: 20) görünüyordu. Ancak bir anane yaratmak değil, varolan ananeyi dönüştürmek söz konusu olduğu için, kültürel alanda dönüşümü sağlayabilmek için uzun yılların geçmesi gerekiyordu. Dağılmış İmparatorluğun yıkıntıları arasında yeni bir siyasal bütünlük söyleminin oluşturulmasında zorluklar ortadaydı. Bu bağlamda, Cumhuriyetin üzerinde kurulduğu topraklar içinde yaşayan çoğunluğu temsil eden Türk etnisitesine yapılan göndermeler ulus söyleminin çekirdeğini oluşturmuştur. Buna karşın, Kemalist milliyetçilik söylemi, döneminin Avrupa’da hakim olan milliyetçilik söylemlerine göre daha evrensel ve insanlı bir kapsama sahipti.

Erken Cumhuriyet dönemi belge ve söylemlerinde Türk milliyetçiliği Gökalkp düşüncesine bir dereceye kadar uyum göstermiş ve Gökalkp’in ortak dil, kültür, tarih ve vatan düşüncesi ekseninde biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak Parla’ya (1995: 176-211) göre zamanla Türk etnikliği ön plana çıkmıştır. Aynı şekilde Aktar (2000: 17-66, 101-134) da Gökalkp’in dayanışma, milli birlik ve ortak kültürel ülküler ekseninde geliştirdiği Türk milliyetçiliğinin Cumhuriyetçi seçkinler tarafından terk edilerek, Türk etnisitesinin önem kazandığını belirtir. Ona göre, Tek Parti dönemine hakim olan bu anlayışla sosyo-kültürel anlamda toplumu homojenleştirme çabalarına girişilmiş; nüfus mübadeleleri, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sonuçlarıyla bu çabalarda önemli bir aşama olmuştur. Yine Çağaptay (2004: 86) , 1930’lardaki “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş Dil Teorisi”ni aynı çizgide bir değerlendirmeye ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda, dikkate alınması gereken noktalardan biri 1930’larda azınlık, milliyetçilik veya etnisitenin siyasal ve kültürel boyutlarını 1980’lerden sonra yükselişe geçen etnik milliyetçilik ile karıştırılmadan yani anakronik bir yanlıya düşünülmeden değerlendirilmesidir. Böyle yapıldığında Türk etnisite vurgusunun dinsel kimliğe karşı seküler bir kimliğin ön plana çıkarılmasını kapsadığı ve herhangi bir toplum kesimini “öteki”leştirici, dışlayıcı olmaktan çok harekete geçirici ve kalkınma için gerekli olan mobilizasyonu sağlayıcı bir amaç taşıdığı görülecektir.

İkinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde "Kemalist Türkiye, Doğu Avrupa'da bu devirde örneğine çokça rastlanan ve bir baskın milletin o devlet içinde yaşayan çeşitli azınlık gruplarına hakim olduğu ulus-devlet modelinin bir örneği" (Çağaptay 2003: 167) olmasına karşın, Kemalizmin kendisini ideolojik anlamda belli doktrinlerle sınırlandırmamış olması, doktrine bağlılıktan kaynaklanan baskıları duymadan pragmatik gelişme amaçlarına yönelme dinamiğini güçlendirerek (Gellner 1998: 126) kendine özgü bir karakter kazanmasını sağlamıştır. Özbudun'un (1997: 70) ortaya koyduğu gibi, 1930'lu yıllar Avrupa'da otoriter-ırkçı milliyetçiliklerin hakim olduğu dikkate alındığında Kemalist milliyetçiliğin bunlardan ayrıldığı, hukuksal kültürel niteliğinin ağır bastığı söylenebilir.

Cumhuriyetin tek partili döneminde, sosyal bağlamda ulus, siyasal bağlamda ulus-devlet oluşturma amacına uygun bir vatandaşlık anlayışı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu vatandaşlıkta bir yandan cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışına koşut olarak "hak" tan çok "görev" vurgusu yapılırken; öte yandan milliyetçilik, laiklik ve çağdaşlık vurgusuyla ulus oluşumunda etken bir vatandaşlık kurgulanmıştır. Vatandaşlık anlayışında dikkat çeken diğer nokta geçmişten kopuşun bir yansıması olarak İslam ve Osmanlı kimliksel tanımlamalarından dikkatle kaçınılarak kültürel anlamda tekil bir ulusa dayanan vatandaşlığın yapılandırılmaya çalışılmasıdır (İçduygu ve Keyman 1998-9: 165). Türk vatandaşlığı, "Türklük" kavramının etnik ve siyasi tanımlanmasına bağlı bir belirsizlik taşımaktadır. Bu belirsizlik kazai olmayıp Cumhuriyetin kurucu metinlerinden kaynaklanmış, daha sonraki anayasa metinlerinde de bu belirsizlik giderilememiştir (Yeğen 2002: 203-215). Cumhuriyetin ilk dönemindeki Türk milli kimliğini oluşturma çabalarında kimlik oluşumlarında önemli işleve sahip olan "öteki" imgesi ne Kürtler ne azınlıklar ne de Yunanlılar olmuş, Türk kimliğinin "öteki"si Türklerin tarihsel-toplumsal gerçekliğinde içsel ve dinsel dünya görüşünü temsil eden Osmanlı olmuştur. İslam da bu eski medeniyeti yeniden üretme potansiyelini taşıması bağlamında dışlanmış, yozlaşmış uygulamaları Araplarla özdeşleştirilerek, Arap kimliği Osmanlı kimliğinin uzantısı şeklinde güncelleştirilip Türk kimliğinin dışsal "öteki"sini oluşturmuştur (Bora 1997: 58-59). Atatürkçü düşüncede milliyetçilik, dinsel amaç ve kaynakların dışlanarak içsel dinamikler temelinde toplumun amaçlarını belirleyebilmesini ve sekülerleşmeyi ifade etmekteydi. Böylece, halkçılık ilkesinde yansıma bulan genel iradenin önemi vurgulanmakta, aynı zamanda değişen koşullara uygun yeniliklerin yapılmasını gerekli gören dünyevi bir yapılanma amaçlanmaktaydı (Heper 2006: 120-121).

Cumhuriyetin ilanından sonra hilafetin kaldırılması ve tevhid-i tedrisat kanunlarıyla geleneksel dinin hukuk ve siyasetteki belirleyiciliğinin önu kesilmiştir. Yine ilk zamanlarda halk kesimlerine inmemiş olmakla birlikte, laiklik ilkesi Türk ulusal bütünleşmesi için temel belirleyici olmuş, İslam kimliğinin taşıyıcı sembollerinin terk edilerek yerine modern sembollerin konulması işlevi görmüştür. Bu anlamda İslam kültürünün temel taşıyıcısı olan Arap harfleri terk edilerek Batı Avrupa kültürünün taşıyıcılarından biri olan Latin harfleri kabul edilmiştir. Harf devrimi, Arap ve Fars etkilerinin merkezde olduğu bir kültürel yapıyı etkisizleştirerek, yeni kuşaklara modern bir kültür ve kimlik biçimi kazandırılmasını amaçlamıştır. Yine, dilde özleşme adına Arapça ve Osmanlıca sözcüklerin Türk dilinden çıkarılması, halk kesimleri ve okumuşlar arasındaki dilsel kopukluğun ortadan kaldırılarak dinsel içeriklerden arındırılmış bir dil ve kültüre dayanan laik bir ulusal bütünleşmenin sağlanmasını amaçlamıştır (Somel 1997: 80). Cumhuriyetin ilk yıllarında, bir taraftan bağımsız bir ulusun varlığı eski kimlikli bağlılıkların yerine yeni ve seküler bir kimliğin geçirilmesine yönelik kültürel devrimler vasıtasıyla oluşturulmaya çalışılırken, diğer taraftan Osmanlıdan beri emperyalist amaçlarını sürdüren Batılı güçlere karşı mücadele sürdürülüyordu. Örneğin, Çeçen'in (1997: 166) ifade ettiği gibi, dönemin İngiltere başbakanı, eski Osmanlı hakimiyet alanında güçlü bir devletin oluşumunun engellenmesi talebini İngiliz heyetine talimat olarak bildirmiş, bunun için Anadolu'daki etnik unsurların belirli bölgelerde toplanmasını, otonomi ve bağımsızlık isteklerinin tanınmasını istemiştir.

Sonuç

Endüstri devrimiyle birlikte, birbirine bağıli iki gelişme Osmanlı sisteminin yeni dünyanın bir parçası olmasını zorlamaktaydı. Birincisi, Batının teknolojik devrime dayalı askeri üstünlüğünün savaşlarda kendini göstermesiyle birlikte, Osmanlı'nın Fetih ekonomisi odaklı klasik sisteminin sonu gelmişti. İkinci olarak, din ve milliyet bağlarının önem kazandığı bir döneme girilmesi, İmparatorluğun yeni dünya düzenine uyum sağlamasını zorlaştırmakta ve sancılı bir zayıflama ve çöküş sürecini ifade etmekteydi. Osmanlı devlet düzeninin İslami referanslara dayalı olması nedeniyle ayrılıkçı eğilimler öncelikle gayrimüslimler arasında başlamıştır. Bunun yanında, Müslüman çoğunluk arasında yaşayan gayrimüslimlerin milliyetçi akımlara diğer gayrimüslimlerden daha erken kapılmış olmaları ise birlikte yaşama yönündeki engelleri ifade etmesi açısından önemli bir noktadır. Diğer taraftan, Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu İmparatorluğun yıkılışına kadar İslam etrafında bütünleşmeyi benimsemiş olsa da, artık yeni çağa damgasını vuran ulusçuluk onlar arasında da yansımalar

bulmaktaydı. Hıristiyan ve Müslüman nüfusun siyasallaşması ve ulusalcı akımların her koldan yükselmesi sonucunda İmparatorluğun bütünlüğünü sürdürmenin artık olanaksızlaşması, Osmanlının önemli bir bölümünü oluşturan Türkler arasında da ulusalcılık bilincinin yükselmesini beraberinde getirmiştir. Ancak, Türk ulusalcılığının Osmanlı sisteminin sona ermesinde bir neden değil sonuç olduğunun altı çizilmelidir.

Uluslaşma yönelimli yeni dünya düzeni kendine özgü entelektüel oluşumları da yaratmaktaydı. Bu anlamda, Osmanlının son döneminde, kültürel, siyasal ve ekonomik süreçler ulusçu akımların gelişmesini desteklemiştir. Batılı kültürler ve dillerle olan yakın ilişkilerin ve ticari etkinliklerin artması, buralardaki düşünce akımlarının yayılmasının önünü açmıştır. Verili koşullar içinde çöküşe yaklaşan Osmanlı sistemi içinden tekrar bir siyasal bütünlük yaratma çabaları din ve milliyet farklılıklarının yaratacağı güçlükleri dikkate almak zorundaydı. Böylece, İslamcılık yükselen milliyetçilik fikirlerinden kaynaklanan sorunlara tatmin edici bir çözüm getiremezken, Osmanlıcılık yeni siyasal atmosferde farklı oluşumları bir arada tutmanın ipini elinden kaçırmıştı. Bu bağlamda, İttihat ve Terakkinin yapmaya çalıştığı şey milliyetçilik akımı karşısında İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarının zayıflığını fark ederek devlet kurtarma gücüne sahip olduğunu düşündükleri Türk dili etrafında Osmanlılığı yaşatmaktı.

Klasik sistemin çatırdamaya başladığı dönemde bireyciliğin önemli düzeyde bir gelişme göstermemiş olmasına karşın, din ve milliyet bağları önemli bir bilinç ve farkındalık zemini oluşturmuştur. Türk ulusalcılığı, Osmanlı Devletinin yıkılacağına aydınlarca fark edilmesine koşut olarak kozmopolit toplumsal yapı içinden bu yapıya bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Türklük vurgusu İmparatorluğun çok-uluslu karakterinin çözülme eğilimi göstermesine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştı, bu çözülmenin nedeninde değil sonucunda yer almıştı. Tanzimattan itibaren İmparatorluğu kaçınılmaz olan kapitalist dünya sisteminde yaşatmak için daha önce eşine rastlanmamış olan Batılı gelişmelere uyum sağlama çabaları ve bu doğrultuda ortaya konulan reformlar Avrupa'dan yayılan ulusalcı modanın önüne geçememiş, siyasal bütünlük için ortaya konulan ideolojik formüller bu modanın rüzgarı önünde dayanamamıştır. Bu süreçte ulusal farklılık söyleminin en önemli kaynağı dil farklılığı olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreği gibi Türk ulus-devletinin ortaya çıkışından çok erken bir dönemde bile Türk kimliği vurgusu kendisini daha çok dil vasıtasıyla gösterebilmiştir. İmparatorluğu parçalayıcı taraf olmama istencinin yanında, Osmanlı tarımsal ekonomisinin çözülmesinin yavaş seyri ve bu durumun

sonucu olarak Şehirleşmenin gecikmesi Osmanlı-Türk nüfusunda uluslaşma söyleminin gelişmesini geciktirici bir işlev görmüştür. ©

KAYNAKLAR

- Ahmad, Feroz 1995. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Akçam Taner 2003. "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce –Milliyetçilik-*, c: 4, İletişim Yayınları, İstanbul. ss. 53-62.
- Akçura, Yusuf 1995. *Üç Tarz-ı Siyaset*, (Hazırlayan: Recep Duymaz), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Yusuf 1998. *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Aktar, Ayhan 2000. *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities*, Verso, New York.
- Aydın, Suavi 1999. *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği"*, Öteki Yayınevi, Ankara.
- Aydın, Suavi 2000. *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı 1943. *Türke Doğru*, (Basan ve Yayan: Yeni Adam), Kültür Basımevi, İstanbul.
- Berkes, Niyazi 2002. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bora, Tanıl 1997. "Cumhuriyetin İlk Döneminde Milli Kimlik", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*,(Yayına Hazırlayan: Nuri Bilgin), Bağlam Yayınları, İstanbul. ss. 53-62.
- Çağaptay, Soner 2002. "Kemalist Dönemde Göç ve İskan Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", (Çev. Defne Orhun), *Toplum ve Bilim*, 93 Yaz, Birikim Yayıncılık, İstanbul. ss. 218-241.
- Çağaptay, Soner 2003. "Kim Türk Kim Vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma", (Çev. Perma Hazbay), *Toplum ve Bilim*, 98 Güz, Birikim Yayıncılık, İstanbul. ss. 166-185.
- Çağaptay, Soner 2004. Race, Assimilation and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s, *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.3, pp. 86-101.
- Çeçen, Anıl 1997. "Türkiye'de Cumhuriyet Kimliği" *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*,(Yayına Hazırlayan: Nuri Bilgin), Bağlam Yayınları, İstanbul. ss. 165-170.
- Çetinkaya, Y. Doğan 2003. "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce –Milliyetçilik-*, c: 4, İletişim Yayınları, İstanbul. ss. 91-102.
- Foucault, Michel 2002. *Toplumunu Savunmak Gerekir*, (Çev. Şehsuvar Aktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Gellner, Ernest 1992. *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Gök-su Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gellner, Ernest 1998. *Milliyetçiliğe Bakmak*, (Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarık), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, François 1996. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876- 1935)*, (Çev. Alev Er), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Göçek, Fatma Müge 2003. "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", (Çev. Defne Orhun), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -Milliyetçilik-*, c: 4, İletişim Yayınları, İstanbul. ss. 63-76.
- Gökalp, Ziya 1997. *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Tokar Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Ziya 2001. *Türkçülüğün Esasları*, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Guibernau, Montserrat 1997. 20. *Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, (Çev. Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Habermas, Jürgen 2002. "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, (Çev. İlknur Aka), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hayes, Carlton J. 1995. *Milliyetçilik: Bir Din*, (Çev. Murat Çiftkaya), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Heper, Metin 2006. *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (Çev. Nalan Soyarık), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Heyd, Uriel 1979. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çev. Kadir Günay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, E. J. 1993. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik. "Program, Mit, Gerçeklik"*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- İçduygu, Ahmet ve Keyman, Fuat E. 1998-9. "Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye'de Vatandaşlık Tartışması", *Doğu-Batı*, Yıl: 2, sayı: 5, Doğu-Batı Yayınları, Ankara. ss.157-170.
- Kafesoğlu, İbrahim 1999. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal H. 2004. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (Çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Karpat, H. Kemal 2006. *Osmal'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kösoğlu, Nevzat 1996. *Türk Kimliği ve Türk Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kushner, David 1998. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çev. Zeki Doğan), Fener Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Bernard 1996. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, Şerif 1983. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Mardin, Şerif 1997. *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbudun, Ergun 1997. "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Bilgin), Bağlam Yayınları, İstanbul. ss. 63-70.
- Özdoğan, Günay Göksu 2002. *Turan'dan Bozkurt'a* (Çev. İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Parla, Taha 1995. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt: 3, -Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u-*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarıncı, Yusuf 1994. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Smith, Anthony D. 2002. *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Somel, Selçuk Akşin 1997. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kimliği", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Bilgin), Bağlam Yayınları, İstanbul. ss. 71-83.
- Tunçay, Mete 1999. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan 2005. *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Yanıkdağ, Yücel 2004. Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform, *Middle Eastern Studies*, Vol 40, No 6, 92-108.
- Yeğen, Mesut 2002. "Yurttaşlık ve Türklük", *Toplum ve Bilim*, 93 Yaz, Birikim Yayıncılık, İstanbul. ss. 200-217.
- Wallerstein, İmanuel 1998. "Ulusal ve Evrensel", *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, (Editör: Anthony D. King), (Çev. Gülcan Seçkin, Ü.Hüsrev Yolsal), Bilim Sanat Yayınları, Ankara.